

Mövzu 22. SƏNAYELƏŞDİRMƏ XƏTTİNİN, VƏ ZORAKI KOLLEKTİVLƏŞMƏNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ VƏ ONLARIN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

20-ci illərdə sosializm quruculuğu planının ən mühüm tərkib hissəsi ölkədə sosialistcəsinə sənayeləşdirməni həyata keçirməkdən ibarət idi. İlk növbədə ağır sənayeni inkişaf etdirmək vəzifəsini təxirə salmadan həyata keçirmək lazım idi. Düşmən dövlətlər əhatəsində olan ölkənin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, sənayeni yenidən qurmaq, müdafiə qabiliyyətini qücləndirmək üçün çoxlu kapital qoyuluşu, xammal, ixtisaslı mütəxəssislər tələb olunurdu. Xarici ölkələrdən kapital almaq mümkün deyildi. Dövlət xüsusi kapitalı ağır sənayeyə buraxmaq istəmirdi, Yerli imkanlar isə olduqca az idi. Belə bir şəraitdə dövlətin əsas diqqətini iqtisadiyyatın tənzimlənməsində inzibati üsulların gücləndirilməsinə, inzibati amirlik metodlarının tətbiq edilməsinə, bütün qüvvələrin zor gücünə də olsa, səfərbərliyə alınmasına yönəltməsi lazım gəlirdi.

ÜİK (b) P-nın 1925-ci ilin dekabrında keçirilən XIV qurultayı iqtisadiyyatın yenidən qurulması, sosializm quruculuğu sürətini artırmağın başlıca şərti kimi sosialist sənayeləşdirməsi xəttini müəyyənləşdirdi. Qurultay SSRİ-ni maşın və avadanlıq idxal edən ölkədən onu istehsal edən ölkəyə çevirmək vəzifəsini qarşıya qoydu. 1926-cı il fevralın 1-də Azərbaycanda Q.Musabəyovun sədrliyi ilə sənayeləşdirmə üzrə komissiya yaradıldı. Azərbaycanda sənayeləşdirmənin başlanması ərəfəsində bir çox sənaye sahələrinin bərpası başa çatdırılmamışdı. Neft hasilatı, dəmir emalı, ipəkçilik sənayesi və s. sahələri buna misal göstərmək olardı.

Sosializmin maddi bazası olan ağır sənayeni, o cümlədən neft sənayesini əsaslı surətdə yenidən qurmaq və inkişaf etdirmək üçün planlar hazırlandı. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında yeni sənaye sahələri yaradılması vəzifələri qarşıya qoyuldu.

AK(b) P MK-nın 1926-cı ilin mayında keçirilən plenumu qarşıdakı 5 ildə respublika sənayesinin inkişaf perspektivləri barədə məsələ müzakirə etdi. Plenum bu vəzifələrin həlli ilə əlaqədar yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və ixtisaslı fəhlə kadrların hazırlanmasını bir nömrəli vəzifə hesab etdi.

Həyata keçirilən tədbirlər: geoloji kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi, neft sənayesinin texniki cəhətdən yenidən qurulması, elektrikləşdirmə və mexanikləşdirmənin tətbiqi tezliklə müsbət nəticə verdi. 1928-ci ildə Qaraçuxur neft mədəni istifadəyə verildi. Kapital

qoyuluşunun artırılması sayəsində neft sənayesində ciddi nailiyyətlər əldə edildi. 1928-ci ildə 7,657 milyon ton neft çıxarıldı ki, bu da 1913-cü il səviyyəsi demək idi. Texniki tərəqqinin tətbiqi ilə əmək məhsuldarlığı getdikcə artmağa başladı. 1928-ci ildə Bakıda SSRİ-də ilk güclü trubalı kerosin benzin zavodu, 1929-cu ildə ilk kreykinq qurğusu tikildi. Azərbaycan neftçiləri 1931-ci ildə 13 milyon 450 min ton neft hasil edərək birinci beşillik planı iki il yarımda yerinə yetirdilər.

Sənayeləşdirmənin ilk illərində Azərbaycanın digər regionlarında da sənaye obyektlərinin tikilməsinə başlandı. 1928-ci ildə Gəncədə əyirici toxuculuq kombinatı və pambıq təmizləmə zavodu tikilib istifadəyə verildi. Zəylikdə zəy zavodu yenidən quruldu. Stepanakertdə ipəksarıma fabriki, Lənkəranda gön-dəri zavodu, Ucar və Yevlaxda pambıqtəmizləmə zavodları işə salındı. 1927-ci ildə irili-xırdalı 19 müəssisə tikildi.

1927-1928-ci illərdə Azərbaycanın elektrifikasişması sahəsində də ciddi işlər görüldü. Bu dövrdə Salyan, Karyagin (indiki Füzuli), Nuxa (indiki Şəki) istilik elektrik stansiyalarının tikintisi başa çatdırıldı. Aşağı Zurnabad, Stepanakert (indiki Xankəndi), Zaqatala su elektrik stansiyalarının tikintisinə başlandı.

1933-1937-ci illəri əhatə edən ikinci beşillik planda da əsas ağırlıq mərkəzi neft sənayesinin və elektrifikasişmanın üzərində qurulmuşdu. Bu illərdə "Azneft"-in idarə aparatı ixtisar edildi. 19 şöbədən 8-i ləğv edildi, işçilər iş istehsalata göndərildi. Lökbatan, Qala və Neftçalada, Pirallahıda yeni neft yataqlarının istismarına başlandı. 1936-cı ilin sonlarında 20 milyon 610 min ton neft hasil edildi. Respublikanın energetika bazası gücləndi.

Azərbaycanda yeni sənaye mərkəzləri yaradıldı. Neftçala yod-brom zavodu, Ramanı yod zavodu işə salındı. 409 km uzunluğu olan Ələt-Culfa dəmiryolu xəttinin çəkilişi başa çatdırıldı. Ümumiyyətlə, bu dövrdə 29 iri sənaye müəssisəsi istismara verilmişdi. İkinci beşillik dövründə neft hasilatı 1930-cu illə müqayisədə 2,5 dəfə artmış, yeni neft yataqları istismara verilmişdi.

Lakin, yeni neft mədənlərinin istismarına, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, texniki avadanlığın yeniləşdirilməsi və mexanifikasişdırilməsinə baxmayaraq, neft sənayesində ikinci beşillik plan yerinə yetirilmədi. Respublikanın digər sənaye sahələrində də vəziyyət yaxşı deyildi. Kimya, metal emalı sement, meşə və s. sənaye sahələrində də beşillik planı yerinə yetirmək mümkün olmadı.

Azərbaycanın sənayeləşdirilməsinin özünəməxsusluğu ondan ibarət idi ki, burada onun əsas və aparıcı sahəsi tarixən yaranmış və inkişaf etmiş neft sənayesi idi. SSRİ rəhbərliyinin tələbi ilə əsas diqqət neft hasilatının artırılmasına verilirdi. Mərkəzin göstərişi ilə ittifaqın neft sənayesi rəhbərləri Azərbaycan nefti üçün ayrılan vəsait və ondan əldə edilən gəlirə ciddi nəzarət edirdilər. Hesablamalara görə 1920-1927-ci illərdə “Azneft”ə 5,5 milyon qızıl rubl buraxılmışdı, əvəzində isə, bu müddətdə 380 milyon rublluq neft məhsulu alınmışdı. Əldə edilən gəlir qoyulan xərcdən 76 dəfə çox idi. Azərbaycan nefti SSRİ-nin valyuta fondunun yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malik idi. Dövlət digər sənaye sahələrinin inkişafına ögey münasibət bəsləyərək, Azərbaycan neftinin mərkəzin iqtisadi tələbatını ödəyəcək miqdarda talan edilməsini sürətləndirirdi.

20-30-cu illərdə mərkəzlə Azərbaycanın qarşılıqlı münasibətlərində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Müttəfiq respublikaların hüquqlarının məhdudlaşdırılması hesabına ittifaq dövlətinin mərkəzləşməsi, mərkəzi orqanların hüquqlarının artması prosesi gücləndi. 1929-cu ilin iyulunda SSRİ MİK və XKS-nin “SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların büdcə hüquqları haqqında Əsasnamədə dəyişikliklər barədə” qərarı ilə Azərbaycanın büdcəsi vahid dövlət büdcəsinə daxil edildi.

SSRİ hökumətinin 1929-cu il avqust tarixli qərarı ilə ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisələr SSRİ orqanlarının sərəncamına verildi. Bununla da Azərbaycanın bir çox sənaye müəssisələri, xüsusilə də neft maşınqayırması sənayesi müəssisələri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarılıb ittifaq orqanlarına tabe edildi, onun müstəqilliyi və hüquqları xeyli azaldıldı.

Sənayeləşdirmə öz çətinlikləri və mənfi nəticələri ilə bərabər Azərbaycanın iqtisadiyyatının, sosial həyatının inkişafına mühüm təkan vermişdi. Bu dövrdə respublikada fəhlə sinfinin sayı 1926-cı ildəki 47 min nəfərdən 1932-ci ildə 325 min nəfərə çatmışdı. Onların ixtisas dərəcəsi, mədəni-texniki səviyyəsi yüksəlmişdi.

Beləliklə, sənayeləşdirmə xəttinin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan aqrar ölkədən aqrar-sənaye ölkəsinə çevrilmişdi. Yeni iş yerlərinin açılması hesabına işsizliyə son qoyulmuşdu. Bütün bunlarla yanaşı sənayeləşdirmənin birtərəfli həyata keçirilməsi Azərbaycanın SSRİ-nin xammal bazasına çevrilməsinə səbəb olmuşdu.

20-30-cu illərdə SSRİ-də sosializm quruculuğu planının tərkib hissələrindən birini xırda, pərakəndə kəndli təsərrüfatlarının elliklə kollektivləşdirilməsi əsasında iri socialist

təsərrüfatının yaradılması təşkil edirdi.

Azərbaycanda kollektiv təsərrüfatlara keçid prosesi sovet rejiminin qurulduğu dövrdə 20-ci illərin əvvəllərindən başlamışdı. Əvvəlcə torpağı elliklə becərmək şirkətləri (tozlar), sonra artellər, kommunalar, sovxozlar yaradılmağa başladı. Artıq 1921-ci ildə Azərbaycanda 137 kənd təsərrüfatı arteli, 37 kommuna yaradılmışdı.

1927-ci ilin dekabr ayında keçirilən ÜİK (b) P XV qurultayında kənd təsərrüfatını kollektivləşdirmək xəttini irəli sürüldü. Qurultayın “Kənddə iş haqqında” qətnaməsində mövcud kolxoz və sovxozların yeniləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, yenilərinin yaradılması vacib vəzifə hesab edildi.

Qurultaydan sonra ölkədə sosializm quruculuğunu sürətləndirmək xətti irəli sürdü. ÜİK (b) P MK-nın iyul (1928-ci il) plenumunda kəndlilər üzərinə əlavə vergi qoymaq hesabına “sənayenin indiki inkişaf sürətini daha uzun müddətə” davam etdirməyin vacib olduğu qeyd olundu. Sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan böyük kapital qoyuluşunun əsas ağırlığı iri, varlı kəndli təsərrüfatlarının üzərinə qoyulurdu. İri kəndli təsərrüfatları məhsulu dövlət tərəfindən təyin edilmiş qiymətlərlə dövlətə təhvil verməyə məcbur edildilər. Halbuki taxılın dövlət tədarük qiyməti bazar qiymətlərindən bir neçə dəfə az miqdarda müəyyən edilmişdi. Kənddə inzibati-amirlik metodlarından geniş istifadə edilir, məhsulun artığını dövlətin müəyyən etdiyi qiymətə təhvil verməkdən imtina edənlərə qarşı ağır cəza tədbirləri görülür, çörək ticarəti qadağan edilir, artıq taxıl zorla müsadirə olunurdu.

İ.V.Stalin 1929-cu il dekabrın 27-də keçirilmiş aqrar marksistlərin konfransında qolçomaqların sıxışdırılması və məhdudlaşdırılması siyasətindən elliklə kollektivləşdirmə əsasında onların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinə keçməyi günün əsas məsələsi elan etdi.

ÜİK (b) P MK-nın 1930-cu il yanvarın 5-də qəbul etdiyi “Kollektivləşmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında” qərarı ilə kolxoz quruluşunun qələbəsi və qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasəti daha da möhkəmləndirildi. Qərarla göstərilirdi ki, hazırkı mərhələdə kənd təsərrüfatı arteli kolxoz quruculuğunun əsas forması, könüllülük isə başlıca prinsipidir. Qərara əsasən bütün ölkə ərazisi kollektivləşmənin sürətinə görə 3 zonaya bölünmüşdü. Azərbaycan kollektivləşməni 1933-cü ilin yazında başa çatdırmalı olan III zonaya daxil edilmişdi.

Azərbaycan rəhbərliyi tələm-tələsik faiz dalınca qaçaraq yarışma prinsipindən istifadə etmək, elliklə kollektivləşməni 1930-cu ilin yazına qədər başa çatdırmaq qərarına gəlmişdi.

Bəzi mahallar – Quba, Şəki-Zaqatala, Lənkəran və s. əlliklə kollektivləşmə rayonları elan edilmişdilər. Hətta Gəncə və Sabirabad dairələri arasında bir neçə ay ərzində kollektivləşməni başa çatdırmaq barədə müqavilə də imzalanmışdı. Yerli partiya, sovet orqanları, komsomol təşkilatları, inzibati, zorakılıq yolu ilə kəndliləri kolxoza cəlb edirdilər, kolxoza könüllü daxil olmayanların əmlakını müsadirə etməklə həbs və sürgün etdirir, “kulak”a saldırır, siyasi hüquqlardan və s. məhrum etdirirdilər. Yerlərdə məsələni qəti şəkildə kəskin qoyaraq belə bir şüar irəli sürmüşdülər: “Kim kolxoza daxil olmur, o, sovet hökumətinin düşmənidir”.

Həyata keçirilən sərt tədbirlər, müsadirə əməliyyatları nəticəsində tələm-tələsik, kağız üzərində yaradılan kolxozların sayı 1930-cu ilin yanvar ayında 3 dəfə artaraq, 1500-ə çatmış, bu kolxozlarda 75 minə qədər kəndli təsərrüfatı birləşdirilmişdi.

Mərkəzi orqanların səriştəsiz fəaliyyəti, inzibati amirlik iş üsulunun bərqərar olması nəticəsində ilk günlərdən kollektivləşmənin gedişində ciddi səhvlərə və əyintilərə yol verilmişdi. 1930-cu ilin əvvəllərində SSRİ MİK və XKS-nin qərarları ilə əlliklə kollektivləşmənin həyata keçirildiyi rayonlarda torpağın icarəyə verilməsi və müddətli əməkdən istifadə edilməsi haqqında qanunlar ləğv edildi.

1930-cu il fevralın 20-də ÜİK (b) MK-nın “İqtisadi cəhətdən geridə qalmış milli rayonlarda kollektivləşmə və qolçomaqlarla mübarizə haqqında” qəbul edilmiş qərarında yerli partiya orqanlarının kollektivləşmə sahəsində buraxdığı səhvlər və əyintilər tənqid edilir, kolxoz quruculuğuna keçmək üçün hazırlıq işlərinin sürətləndirilməsi tövsiyə edilirdi. Ümumittifaq miqyasında həyata keçirilən kollektivləşmə prosesi Azərbaycanda çox ləng gedir və daha ağır nəticələrə səbəb olurdu. Əvvəla, tarixboyu tək təsərrüfatçılığın, nisbi iqtisadi müstəqilliyin mövcud olduğu Azərbaycanda kolxozların tətbiqi çox böyük çətinliklər doğururdu. İkincisi, Azərbaycanda kolxoz quruculuğuna onun ən yüksək forması olan kommuna və artellərdən başlanması vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Torpağın, iş heyvanlarının ümumiləşdirilməsinə bir təhər dözən Azərbaycan kəndlisi məişət avadanlığının, həyət-bacasının ümumiləşdirilməsi ilə heç cürə barışa bilmirdi. Üçüncüsü, kollektivləşmə xətti dinə, milli adət-ənənələrə qarşı mübarizə ilə müşayiət olunurdu. Bu prosesdə məscidlər ya dağıdılır, ya da anbara, kluba və ya kitabxanaya çevrilirdi. Qadınların çadra örtmələrinə qadağalar qoyulurdu. Nəhayət, kollektivləşmə xətti həyata keçirilərkən partiya və dövlət orqanları tərəfindən də ciddi səhvlərə və əyintilərə yol vermişdi. Nəticədə kəndli təsərrüfatlarının bir çoxu kolxozları tərk etməyə başladılar. 1930-cu ilin sonlarında kağız

üzərində yaradılmış kolxozlar sabun köpüyü kimi dağılmağa başladı. 1931-ci ilin əvvəllərində bütün kəndli təsərrüfatlarının cəmi 12,3 faizini kolxozlara cəlb etmək mümkün oldu.

Kollektivləşmənin ən dəhşətli faciələrindən biri varlı kəndlilərə və qolçomaqlara divan tutulması oldu. Sovet hökuməti 1929-cu ilədək qolçomaqları məhdudlaşdırmaq və sıxışdırmaq siyasəti yeridirdi: onların üzərinə yüksək vergilər qoyulur, artıq taxılları zorla müsadirə edilir, muzzdlu əməkdən istifadə etmək, torpağını və texnikasını icarəyə vermək hüququ məhdudlaşdırılırdı. Kütləvi kolxoz hərəkətini başladıqdan sonra elliklə kollektivləşmə əsasında qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinə keçildi. Qolçomaqlara qarşı “fövqəladə tədbirlər” əmlakı müsadirə etməklə “üçlüyün” qərarı ilə güllələnmə, həbslər, sürgünlər siyasi hüquqlardan məhrum etmək və s. sərt tədbirlər bir çox hallarda ortabab kəndlilərə də şamil edilirdi. Azərbaycanda qolçomaqlar bütün kəndlilərin 3 faizini təşkil etdiyi halda, bir çox rayonlarda “qolçomaq” elan edilmiş kəndli təsərrüfatlarının miqdarı 10-15 faizə çatmışdı. Seçki hüququndan məhrum edilənlərin sayı bütün kəndlilərin 15-20 faizini təşkil edirdi. 100 minə qədər adam Sibirə və Qazaxıstana sürgün edilmişdi.

Kolxoz quruculuğunda yol verilmiş nöqsanlar, səhvlər və əyintilər, zorakılıq və inzibatçılıq, qolçomaqlara, varlı və ortabab kəndlilərə qarşı tətbiq edilən “fövqəladə tədbirlər” kənddə sinfi münasibətlərin kəskinləşməsinə, sosial-siyasi ziddiyyətlərin daha da artmasına, geniş kəndli təbəqələrinin kütləvi narazılığına səbəb oldu. 30-cu illərdə Azərbaycanın bir çox rayonlarında sovet rejiminə qarşı kəndli üsyanları baş verdi, qaçaq hərəkəti geniş xarakter aldı.

1930-cu ildə Nuxa-Zaqatala və Naxçıvanda, Şəmkinin Bitdili kəndində, Xızı dairəsinin Ağdərə kəndində və s. yerlərdə sovet və partiya orqanlarına qarşı güclü kəndli üsyanları baş verdi. Hökumət üsyançılara qarşı hərbi hissələr yeritdi, xalqa amansız divan tutdu. Hökumət orqanları təkcə Naxçıvan vilayətində 50-dən artıq adamı güllələmiş, 100 artıq kəndlini uzun müddətə həbs etmiş və onların əmlakını müsadirə etmişdilər.

Zorakılıqla tətbiq edilən kollektivləşmə xətti əhəlinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərə çox baha başa gəldi. Hətta yoxsul və ortabab kəndlilər qolçomaqlar siyahısına daxil edilərək amansız təqiblərə məruz qaldılar. Minlərlə insan öz ev-əşiklərindən didərgin salındı, yüzlərlə kəndlər dağıdılıb, viran edildi, 100 minlərlə günahsız insanlar həbs edildilər və sürgünə göndərildilər. Heyvandarlıq təsərrüfatlarına vurulan ağır zərbəni on illər boyu düzəltmək mümkün olmadı.

Beləliklə, SSRİ-nin bütün regionlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da zorakılıq və inzibətçilik əzablı və ağırılı həyata keçirilən kollektivləşmə siyasəti nəticəsində kolxoz quruluşu yaradıldı. 30-cu illərin ortaları üçün Azərbaycanda kollektivləşmə bütün kəndli təsərrüfatlarının 51,7%-ni təşkil edirdi. Xırda kolxozların birləşdirilməsi nəticəsində 1934-cü ildə Respublikada 3332 iri kolxoz yaradıldı. Maşın traktor stansiyalarının (MTS) sayı artırılıb 40-a çatdırıldı. Bu dövrdə respublikanın kolxozlarında 2400 traktor var idi.

İkinci beşilliyin sonu - 1937-ci ildə Azərbaycanda 305 min kəndli təsərrüfatını birləşdirən 3654 kolxoz mövcud idi. Artıq kəndli təsərrüfatlarının 84,3 %-i kollektivləşmişdi. Əkinçilik rayonlarında kollektivləşməni sürətləndirmək mümkün olsa da, dağ rayonlarında, maldarlıq təsərrüfatlarında kollektivləşmənin səviyyəsi aşağı idi. Kolxozların xeyli hissəsi formal mövcud idi, məhsuldarlıq aşağı idi. Kənddə yoxsulluq davam edirdi.

Kolxoz quruluşu sosial - iqtisadi cəhətdən də qüsurlu idi. Əvvəla, o, sanki çarizmin ənənəvi təhkimçilik qayda – qanunlarının bərpası idi. 1950-ci illərin sonuna kimi pasportu olmayan kolxozçu icazəsiz kolxozu tərk edə bilməzdi və ya başqa təsərrüfata keçmək hüququ yox idi; ikincisi, kolxozlar xalqımızın milli – mənəvi dəyərlərinə yad bir qurum idi, üçüncüsü, qadınlar üçün əzablı əmək düşərgəsi, dinsizlik simvolu idi. Kolxoz quruluşu kolxozçuların maddi marağını məhv edən, insan şəxsiyyətini alçaldan sosial-iqtisadi və inzibati sistem olmuşdu.